

A magyar válság egy rejtett komponense

(Kende dolgozatának újabb előzetes vázlata)

Ez a dolgozat alapvetően a magyarországi zsidóság legújabb kori szerepével és annak ösztársadalmi kihatásaival kíván foglalkozni, de nem annyira történeti perspektívában (ez a téma sokszorosan fel van dolgozva, s ami a társadalomtörténeti vonatkozásokat illeti, igen magas szinten¹), hanem az ezredfordulóra kialakult magyar politikai válság vetületében.

Témaválasztásomhoz a kiindulópontot az a Korridor-megbeszélés adta, amelyen a 2009-es közös munka lehetséges témáit latolgatjuk. Legjobb emlékezetem szerint egyetértés leginkább ama kérdés körül alakult ki, hogy miként is jutott abba az állapotba az ország, amelyben az ezredforduló óta van. Jóllehet a gazdasági világválság néhány év óta Magyarország helyzetét is erősen érinti, sokakkal együtt én is úgy gondolom, hogy a magyar válság elsődlegesen nem gazdasági természetű (amint ezt a Miszlivetz Ferenc által rendezett 2009 tavaszi konferencián ki is fejtettem²). A 2006 nyara óta tetőző politikai válság, amely a Fidesz rövidesen bekövetkező hatalomátvételével sem fog megoldódni – sőt, még el is mérgesedhet, csak másként mint az MSZP kormányzása alatt –, alapvetően az 1989 után kialakuló új problémák és új kihívások folyamánya. Ezeket (csupán emlékeztetőül és végsőkéig leegyszerűsítve) az alábbi három pontban foglalnám össze:

1. A késői Kádár-rendszer öröksége mellett eleve megoldhatatlan volt a jóléti állam egyenlete, pláne olyan körülmények között, amelyeket a felgyorsuló globalizáció teremtett, s amelyek a nyugat-európai államok közgondoskodási berendezkedéseit is válságba döntötték.

2. A demokráciára való zavartalan áttérés (mint ahogyan ezt majdnem tíz évvel ezelőtt „A köztársaság törekeny rendje” című könyvemben részletesen fejtegettem³) csak nemzetileg nagyobb problémáktól mentes közösségben képzelhető el. Ahol a nemzeti képlet valamilyen okból abnormis, akár valamilyen súlyos nemzeti frusztráció miatt, akár azért mert az adott állam által kormányzott népcsoportok között nincsen meg a demokráciához szükséges együttélési akarat, ott a demokrácia szükségképpen megbicsaklik.

3. A nyolcvanas évek végére Magyarországon, pontosabban az ország gondolkodó elitjében nyilvánvalóvá lett, hogy a fennálló rendszer nem tartható fenn. Ezt a meggyőződést

¹ Karádi Viktor, Hanák Péter, Gonda László, Vörös Károly és mások.

² „A magyar válság nem gazdasági válság” in: Miszlivetz Ferenc (szerk.) *Eredeti válságfelhalmozás*, Szombathely, Savaria UP, 2009. p. 237–241.

³ Osiris, Budapest, 2000. p. 102–106., és általában a könyv 6. fejezete

már a kormányzó pártelit egy jelentős része is osztotta. 1989 tavaszától–nyarától kezdve a magyar közvéleményt már szinte alig érdekelte a fennálló rendszer belső reformja, egyre inkább az lett a kérdés, hogy ki, hogyan és milyen koncepciók szerint fogja leváltani a negyven éve kormányzó hatalmi struktúrát. Ugyanakkor az is kérdésként merült föl, hogy van-e erre alkalmas ellen-elit. A rendszerváltás két domináns leváltó irányzatot dobott föl (MDF, SZDSZ), fokozatosan kiderült, hogy „státuszvezetésre” (hogy Antall Józsefet parafrázáljam) egyik sem alkalmas. Ennek (s persze saját átídomulási képességének is) köszönhető az MSZP kétszeri hatalomra jutása, s tartós kormányzása. Ennek fennmaradását azonban az egyes és kettes pontban jelzett probléma-komplexus még akkor is aláásta volna, ha a tartós kormányzás nem öröli fel, nem koptatja el az MSZP vezető rétegét.

A fentebb összefoglalt három tényező véleményem szerint már magában is alkalmas volna a jelenlegi krízis magyarázatára. Ennek módzatait azonban természetesen még egy másik körülmény is megszabja, és pedig az, hogy a rendszerváltás két évtizede során lejáratott (mert alkalmatlannak bizonyult) vagy elkoptatott (mert túl sokáig kormányzó) politikai irányzatok helyére milyen ellencsoport pályázik, milyen világnézeti–politikai képletben és milyen hatalmi praxissal a háta mögött. Tézisem ezzel kapcsolatban az, hogy Orbán Viktor pártját, mert ugye róla van szó, a fentebb körvonalazott három körülmény formálta meg, valahogyan úgy, mint az érmét az öntőforma. Az első körülményből a Fidesz azt a következtetést vonta le, hogy a jóléti állam exponenseként kell föllépnie, nyitva hagyva (egy ellenzéki pártnál ez mindig lehetséges) a hogyan kérdését. A második körülmény arra indította Orbán Viktort, hogy a nemzeti önmegvalósítást állítsa politikája központjába szinte függetlenül attól, hogy mi abból a ténylegesen megvalósítható (hiszen a sikeres nemzeti vezértől amúgy is azt várják, hogy távlati célokat adjon). A harmadik körülményből eredő térfoglalási lehetőséget először az MDF 1994 évi csődje szolgáltatta, aztán az SZDSZ 1994–1998 közti kompromittálódása Horn Gyula pártjával, végül a 2002 utáni koalíciós kormányzás fokozatos lejáratódása. A Fidesz, amely 1988–89-ben liberális és modernista ellen-elitként kezdte működését, 1994-től kezdve egyre inkább keresztény-nemzeti arculatot öltött, mégpedig olyat, amelyben a mindig is meglévő pragmatikus képességek előbb kereszténydemokrata, aztán tekintélyuralmi, és végül szocialista töltést kaptak. (A jelenlegi mixben mind a négy elem jelen van.) Ahhoz azonban, hogy az utca népét magával ragadja, ebben a képletben szükség volt ellenségképre is. Ennek legnyomatékosabb eleme a kommunistaellenesség (miért nem takarodik el az útból az utódpárt?, hogy merészel a nemzeti hatalomátvétel útjába állni?), érzelmi színezője azonban egy olyan idegen-ellenesség, amelynek pontos tárgyát soha nem ő maga nevezi meg. A Fidesz taktikája: rájátszani az általa

felbátorított, de alapjában véve manipulálható eszköznek tekintett szélsőséges csoportok gyűlölködési hajlamaira, hallgatólag (de néha kimondva is) elfogadva annak célpontjait.

Itt lép be elemzési képletünkbe (romák, szlovákok, külföldi vadkapitalisták stb. mellett) a zsidóság. Szeretnék itt a lehető legpontosabban fogalmazni. A zsidóság nem mint népcsoport, vagy mint kulturális színfolt játszik szerepet a Fidesz politikájában. Hanem mint a 20. századból megörökölt magyar antiszemitizmus mitikus tárgya, amely a Fidesz radikális szövetségeseinél legalább akkora helyet foglal el, mint a bolsevista nemzetáruló, s amelyről ennél fogva a nemzeti gyűjtőpárt lehetőleg nem nyilvánít véleményt (hogy miért, azt kár volna bővebben fejtegetni). A gyűlölködés e mitikus tárgyához tartozik továbbá a magyar értelmiségi elit egy olyan része, amellyel a Fidesz konkurenciában áll. E bal-liberálisnak nevezett s közvéleményformálónak tekintett résszel kapcsolatban Orbán Viktornak is vannak érzelmei; ezeket pontosan nem ismerem, nem mernék róluk semmilyen kijelentést tenni, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy amikor „idegenszerűségről” esik szó, vagy a nemzettel való érzelmi azonosulás elégtelenségéről, akkor a szónok szeme előtt azok az értelmiségi csoportok lebegnek, amelyekkel az SZDSZ vezetőgárdájában vagy annak holdudvarában találkozott. Csak zárójelben említem, hogy ennek a holdudvarnak egy része 1998-ban még eléggé nyitott volt a Fidesz iránt; nyitottsága akkor zárult be, amikor az Orbán-kormány néhány látványos intézkedése, majd Orbán Viktornak és vezérkarának a 2002-es választások előtt kialakított és azóta is következetesen gyakorolt politikai retorikája úgyszólván minden hidat elvágott a volt liberális szövetségesek felé.

A Fidesz–SZDSZ végleges szakadás eredetét számos elemző és maga a Fidesz-vezérkar is az SZDSZ-nek arra a döntésére vezeti vissza, amely a szocialista utódpárttal való, 1994-ben kezdődő és valamilyen értelemben (a 2009 évi hivatalos szakítás ellenére) mind a mai napig tartó koalíciót lehetővé tette. Ez a koalíció nem csak kormányzati volt, hiszen működött 1998–2002 között az Orbán-kormányzat idején is, és különösen az annak megbuktatásáért, illetve visszatérésének megakadályozásáért folytatott két választási harcban. E koalíció megítélését illetően a Fidesz vezetői két minősítés között ingadoztak; az egyik szerint természetellenes volt, a másik szerint nagyon is következett az SZDSZ-t meghatározó „ballib értelmiség” igazi természetéből. E sorok írója a maga részéről úgy véli, hogy ezt a koalíciót az a zsigeri ellenszenv készítette elő, amelyet az SZDSZ vezető rétege az 1989 után újra jelentkező „keresztény-nemzeti” ideológiával, illetve az azt felkaroló vagy megjelenítő pártokkal szemben táplált. (Ezzel a nézetemmel először 2000-ben álltam elő⁴ és azóta

⁴ Kende Péter: *A köztársaság törékeny rendje*, Budapest, Osiris, 2000. p. 281.

többször is kifejtettem, arra az ellentétre helyezve a hangsúlyt, amely ebben az országban az 1945 utáni teljes újrakezdés híveit most már több mint hatvan éve azokkal szembeállítja, akik az 1945 előtti Magyarországgal keresnek valamilyen kontinuitást⁵.) Az SZDSZ–Fidesz szakadásnak nyilvánvaló eleme volt az a stratégiai választás, amely a Fideszt már 1993-tól kezdve, de 1994 után egyre nyomatékosabban hozta közös platformra és politikai szövetségbe a keresztény-nemzeti tábor különböző pártjaival, olykor a legszélsőségesekkel is. Ugyanakkor köztudomású, hogy a konfliktusnak a Fidesz oldaláról volt egy (leginkább individuálpszichológiai fogalmakkal megközelíthető) szubjektív tényezője is. Ezzel itt nem kívánok foglalkozni. Ebben a dolgozatban arra a kérdésre szeretnék válaszolni, hogy volt-e szerepe az itt tárgyalt konfliktusban annak a „rejtett komponensnek”, amelyről ez a tanulmány szól. Mint látni fogjuk, a válasz korántsem evidens, nem vezethető le „egyenesen” néhány egyszerű tényből.

*

Ennek a dolgozatnak a középpontjában a szerzőnek az a meggyőződése áll, hogy a zsidósággal kapcsolatos érzelmek, vélekedések és viták a 20. század elejétől kezdve mind centrálisabb helyet foglaltak el a magyarországi társadalmi és politikai konfliktusokban. E történet korai előzményei (Tiszaeszlár, stb.) már a 19. század második felében is jelen vannak, a tulajdonképpeni történet azonban a szellemi életben kezdődik (*Nyugat, Huszadik Század, Galilei-Kör*), az első világháború idején éles indulati töltést kap⁶, a két forradalomban, majd a velük végző ellenforradalomban központi jelentőségre tesz szert, hogy azután egészen 1944-ig a magyar politikai élet, a törvénykezés és a kormányzati tevékenység egyik fő témája maradjon. Mint tudjuk, a század második felében, 1945-től 1990-ig a kérdéskör, vagyis a mögötte lévő közérzési beállítottság és véleményalkotási szokás rejtett életet él, hogy majd a rendszerváltozás idején, illetve az ezt követő évtizedekben megint a felszínre – olykor, de inkább csak alkalmilag előtérbe – kerüljön. E történetnek egy különleges vonalát képezi az a szerep, amelyet a magyar zsidóság túlélő része a kommunista rendszerben játszott, s amely – a közhiedelemmel ellentétben – az 1945-öt követő csaknem fél században igen kanyargós volt (amint ezt Győri Szabó Róbert nemrégiben új kiadást megért könyve⁷ igen behatóan elemzi).

⁵ Lásd: „Miért van mégis két Magyarország?”, in: Gombár Csaba, Volosin Hédi szerk. *Két Magyarország?* Budapest, Osiris, 2005., Lásd különösen p. 125–128.

⁶ Lásd: Bihari Péter *Lövészárok a hátországban* Budapest, Napvilág, 2008.

⁷ *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 2009. A könyv korábbi kiadásai a probléma alakulását csak 1956-ig elemezték.

Mindezt már a témával kapcsolatos előzetes gondolataimban (2009. március 23-i kézirat) jeleztem, a kérdéskör gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásait nem kívánom önállóan tárgyalni, hiszen ez a modern magyar társadalomtörténet egyik legalaposabban feldolgozott fejezete. Adottnak veszem, hogy *társadalomtörténetileg* – ha olyan tényezőket tartunk szem előtt, mint a földrajzi mobilitás, a vállalkozásra való hajlam és képesség, a határokon túlra nyúló kapcsolati hálózat, a hagyományokkal való szakításra és a szellemi újdonságokra való beállítottság (stb.) – a zsidóság magyarországi szerepe, legalábbis közép- és kelet-európai viszonylatban nem tekinthető rendkívülinek, de még különlegesnek sem, legfeljebb abban, hogy a polgárosulásnak a zsidók sehol másutt nem voltak olyan nélkülözhetetlen tényezői, mint éppen Magyarországon⁸. Sajátlagosan magyar természetesen a történet néhány demográfiai vonatkozása, a zsidóságnak az össznépelesen, de különösen a fővárosi lakosságon és egyes foglalkozási ágakon belüli arányszáma. Ámbár azt is tudjuk, hogy a viszonylagos létszámát tekintve a zsidó népelem sokkal jelentősebb volt a tőlünk északra eső térségben (Lengyelországban, Litvániában, Fehér-Oroszországban, Ukrajnában, Szovjet-Oroszországban, különösen azoknak városi lakosságában). Még az 1918 utáni Nagy-Romániában is a magyarral összehasonlítható méretű volt. Nem lehet kikerülni a Németországgal való összehasonlítást sem, először is mert onnan indult el a hamarosan magyar földön is elterjedő zsidó modernizáció, másodsor pedig mert feltűnő az a hasonlóság, amely a magyarországi és a németországi zsidó népelemet a 19. század közepétől kezdve a saját befogadó nemzetével való viszonyában jellemzi. Ez a párhuzam persze megtörik a Hitlerei-jel, amikor is végleges szakadás állt be a németiség és a zsidóság között, miközben Magyarországon a nemzeti azonosulás mind a mai napig fennmaradt. Megjegyzendő, hogy a nemzeti azonosulásra való hajlam, legalábbis kulturális vonatkozásban, az 1917 előtti oroszországi és az 1918 utáni romániai zsidóságban is jelentkezett, de kevésbé határozottan, kevésbé tömegesen, mint Magyarországon⁹. Külön történetet képez az oroszországi zsidóságnak a húszas és harmincas években történő azonosulása a forradalom után a kommunista rendszer által teremtett új szovjet-orosz nemzettel (ennek csodálatos leírását olvashatjuk az amerikai Yuri Slezkine könyvében¹⁰). Mindezen hevenyészve odavetett utalásokkal azt az elemzést kívánom megelőlegezni, amelyben arra a kérdésre fogok

⁸ Oroszországban például egészen 1917-ig a németek, az 1918 előtti Romániában a görögök töltötték be azt a szerepet, amelyet Magyarországon a 19. század közepe óta a zsidó nagyvállalkozók.

⁹ Erre vonatkozóan igen kitűnő tanú az 1945-ben fiatalon elhunyt román zsidó író, Mihail Sebastian, különösen 1934-ben megjelent önéletrajzi regényével és posztumusz naplójával. Mindkettő mostanában új kiadásban jelent meg franciául.

¹⁰ *The Jewish Century*, Princeton, University Press, 2004., 4. fejezet.

válaszolni, hogy mennyiben egyedülálló vagy legalábbis különleges a magyarországi zsidóságnak az újkori magyar *kulturális, politikai és állami életben* való elhelyezkedése.

Mint ahogyan ezt már a témára vonatkozó előzetes gondolataimban (március 23-i jegyzet) kifejtettem, a 20. század eleje óta a „haladás” és a „maradiság” közötti politikai és kulturális harc sehol másutt Európában nem fonódott össze a zsidó jelenléttel oly mértékig, mint Magyarországon. Természetesen tudom és egyáltalában nem vitatom, hogy a zsidóság modernizálódó elemei ugyanebben a vonatkozásban nagy szerepet játszottak Németországban, Ausztriában, Oroszországban vagy Lengyelországban. Ámde a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális szerepeknek azok az egymásra épülő képletei, amelyek a magyarországi zsidóság esetében több mint száz év óta megfigyelhetők, sehol másutt nem képeztek ilyen markáns együttest. Minden valószínűség szerint ebből vezethető le az úgynevezett zsidókérdés centralitása a huszadik század első felének magyarországi politikai vitáiban, sőt, ezen túlmenően a politikai és kulturális élet, valamint a gazdasági intézményrendszer tényleges alakulásában, nem is szólva a társadalom tagjainak spontán reflexeiről (amely mint tudjuk csoportképző erő is). Meggyőződésem szerint ez a centralitás még azután is fennállt, illetve meghatározó maradt, amikor (1945-től kezdődően) gyakorlatilag megszűnt a zsidókérdésről szóló nyilvános beszéd, s a foglalkozási arányszámokról szóló statisztikák helyébe azok a ki nem mondott, csak a fejekben bujkáló számítgatások léptek, hogy a kommunista államrendszerben mekkora helyet foglalnak el a zsidó káderek. (Az ilyen latolgatásoknak, amelyek egyébként a pártállami döntéshozóktól sem voltak idegenek, a tulajdonképpeni judeitásnak, azaz a zsidó vallásnak, mint tudjuk, már szinte semmi szerepe nem volt.)

Egyedülálló a magyar képlet abból a szempontból is, hogy (1919 és 1944 között) volt egy olyan korszaka, amelyben a „nagy történet” – értve ezen az ország sorsát meghatározó döntéseket –, szinte teljesen összefonódott a „zsidó történettel”. Ennek bővebb kifejtésére itt nem vállalkozom, csupán utalok arra, hogy a két világháború közötti korszak törvényhozásában és kormányzati intézkedéseiben milyen központi helyet foglalt el „a zsidókérdés megoldása”, s hogy a magyar jobboldaliságnak az erre vonatkozólag hangoztatott „fajvédelmi” szempont vált a legfontosabb meghatározójává. A zsidóságra vonatkozó megfontolások Magyarországnak a hitleri Németországgal való viszonyában is nagy szerepet játszottak (ámbar a meghatározó tényező itt természetesen a Versailles-i békerendszer revíziója volt). A Horthy-rendszer háború alatti magatartásával kapcsolatban elhangzott már olyan vélemény is (például Jeszenszky Géza hangsúlyozta ezt egy 1994. évi Holocaust-konferencián), hogy a Hitleréknek 1944 márciusa előtt tett ismételt engedmények zsidó

szempontból tulajdonképpen pozitíve értékelendők, hiszen ezek nélkül már sokkal korábban elkerülhetetlen lett volna a német megszállás és a zsidóság ezt követő tömeges irtása. Ebben a tézisben a hangsúly persze a hitleri politika zsidó-centralitásán van, a szempont érvényesítése azonban a magyar nagypolitikát is ilyen értelemben determinálta volna.

Mint látható, dolgozatomban a zsidóság nem mint szociológiai vagy pszichológiai probléma fog tárgyalásra kerülni, hanem abban a politikai összefüggésben, hogy Magyarország utolsó évszázadának történetét az úgynevezett zsidókérdéstől (értve ezen a zsidók társadalmi szerepét és annak megítélését) elvonatkoztatva *egyszerűen nem lehet megérteni*.

*

E témakörön belül közelebbről az 1945-től napjainkig tartó korszakot kívánom szemügyre venni, vagyis azt az időszakot, amelyben az 1944-es katasztrófa után megcsappant számmal fennmaradt zsidóság jelenléte és szerepe a politikai életet meghatározó személyi döntések és a csoportkonfliktusok egy *rejtett komponense* lett. Ennek a történetnek egyik legfontosabb meghatározó eleme az a szerep, amelyet a szovjet kommunista rendszer bevezetése a túlélő magyar zsidóságnak felkínált, s amellyel a magyar zsidóság egy része ténylegesen élt is¹¹. De ahogy ezt Győri Szabó Róbert könyve (lásd 7. lábjegyzet) számszerűen is kimutatja, ez a szerep az 1945-öt követő négy és fél évtizedben fokozatosan csökkent, részben (az ötvenes évek első felében) szovjet nyomásra, részben 1956 következtében, ezen felül olyan okokból, amelyek már 1945 óta az úgynevezett proletárhatalom természetes szociológiai következményei voltak, de amelyeket a gazdasági reformtörekvések olykor megállítottak vagy éppen visszafordítottak. Vita tárgya lehet, hogy a nyolcvanas évek végén, s különösen Kádár bukása után a kommunista párt vonatkozó káderpolitikája éppen melyik fázisába lépett, sok jel szól azonban a mellett, hogy éppen a „nemzetiesedés” irányában haladt, amikor is a váratlan gyorsasággal végbemenő rendszerváltozás ebből a szempontból is új helyzetet teremtett.

Győri Szabó Róbert egyébként kitűnő könyvéből hiányzik egy fontos elemzési szempont, amelyet ezzel szemben Karády Viktor erre vonatkozó tanulmányai nagy hangsúllyal tárgyalnak. Ez a szempont a zsidó származású vezető és középkádereknek a Rákosi-rendszerben játszott nagy szerepével függ össze, s röviden úgy fogalmazható meg,

¹¹ Lásd erről Karády Viktor és Kovács András tanulmányát, in: Kende Péter (szerk.) *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Magyar Füzetek könyvei, Párizs, 1984.

hogy ettől kezdve a zsidósággal kapcsolatos képzetekbe az olyan kategóriák mellé, mint nem-keresztény, bevándorolt, ügyeskedő és könnyen meggazdagodó, illetve diszkriminált és üldözött mellé az a fogalomsor is belép, hogy bosszúálló, üldöző, hatalommal manipuláló, idegen érdeket kiszolgáló, szálakat titkosan mozgató, stb. A zsidóságra vonatkozó képzetekben természetesen korábban is voltak hasonló elemek, s különösen Kun Béla forradalmával kapcsolatban vált az antiszemita megítélés egyik nagy témájává az, hogy „a zsidók vették kezükbe a hatalmat”, mindamellett az idő múlásával a Kun Bélára és a Leninfiúkra való utalások már inkább mitikusakká váltak, szemben a Rákosi-korszakkal kapcsolatban kialakult érzelmekkel és nézetekkel, amelyek a tapasztalati tény erejével öröklődtek át a 20. század második felének családi és magánemberi ítéletalkotásába. Ugyanez a problémakör a jelenkori magyar politikai és szellemi élet zsidó származású tagjaiban is nem ritkán felvetődik, elsősorban abban a nemzedékben (amelyhez én is tartozom), amely Sztálin halálát követően 1956 előtt vagy után önkritikus szemmel felülvizsgálta a háború utáni évtizedben játszott szerepét, s az akkor kialakított türelmetlen, kíméletlen és abszurd koncepciókat követő forradalmiságtól valamiféle liberálisabb reformszocializmushoz, vagy a szocializmust is kiküszöbölő polgári középhez tért vissza.¹² E gondolatmenetet követve tulajdonképpen oda akarok eljutni, hogy a zsidóság kulturális és politikai szerepének társadalmi megítélésére az 1989 óta is a kommunizmus egyes korszakaiban kialakult képzetek nyomják rá a bélyegüket, még hozzá kétszeresen is. Egyrészt azzal, hogy az antiszemita ideológiáknak szolgáltatók érveket, másrészt zsidó oldalról jelentkező komplexusok formájában. Ez különösen a bal-liberális térfélen figyelhető meg.

Szabó Miklóssal egyetértésben én is úgy gondolom, hogy az MDF–SZDSZ konfliktus egyik legfontosabb komponense az itt tárgyalt témakörben keresendő. Az ugyan igaz, hogy a „népi-urbánus” ellentét másképp is interpretálható (a *Századvég* c. folyóirat 1990-ben ennek egész kötetet szentelt), a minden mást domináló ellentét azonban nyilvánvalóan arra a kérdésre vonatkozott, hogy a kommunizmus visszaszorulása vagy bukása után kicsoda (milyen csoport, milyen elvek nevében) vegye át a vezetést. A Magyar Demokrata Fórumot megalakító félellezéki értelmiség az SZDSZ jövő alapító gárdájában már 1985 (azaz monori találkozó) óta olyan zsidó értelmiségi csoportosulást látott, amely összetételében és szellemében túlságosan is emlékeztetett a zsidó forradalmárookra. Csurkákékat aggasztotta,

¹² Ennek a folyamatnak a történetét elsősorban Litván György írta meg több jelentős tanulmányában, amelyeket egyebek között az elmúlt két évben megjelent posztumusz kötetekben is megtalál az olvasó. (Lásd például „Mi kommunisták különös emberek vagyunk...” in: Litván György, *Magyar gondolat – szabad gondolat*, 2008. Budapest, Osiris, p. 290–305. és „Apák és fiúk. A polgári radikalizmustól a kommunizmusig – és vissza”, in: *Maradjunk a tényeknél*, Budapest, 2008. 1956-os Intézet, p. 96–101.)

hogy e csoport formájában mintegy visszafordítva a kádárizmus utolsó korszakának fejleményeit, egy olyan értelmiségi réteg pályázik megint politikai szerepre, amely szellemileg ugyan felkészült és e minőségében tiszteletre méltó, nyugati kultúrkapcsolataiban egyenesen irigylésre méltóan sikeres, de amely nem eléggé tősgyökeres, és ezért a nemzet további sorsáról dönteni nem illetékes. Ebből a félelemből és ebből az indulatból keletkeztek az 1990-es választási kampányban az első lejáratási törekvések („apák és fiúk”¹³) s hangzottak el Csurka István és mások szájából az első antiszemita kijelentések. Ezt az idegenkedést az MDF állampárti szövetségesei is osztották¹⁴. A konfliktus további fejlődésében persze valószínűleg szerepe volt egyes SZDSZ-es tollforgatók túlérzékenységének is, annak, hogy túl korán kiáltottak farkast. De ha az elmúlt évtized antiszemita kirohanásainak fényében tekintünk vissza a rendszerváltozás kezdeti korszakára, akkor nem biztos, hogy teljesen félreértették a távoli jeleket.

Az 1989-et követő húsz év történetéből dolgozatom azokra a mozzanatokra kívánt szorítkozni, amelyek valamilyen nyílt vagy rejtett összefüggésben voltak a zsidókérdéssel. A „rejtett összefüggés” első látványos ténye az a reflexszerű választás, amely a keresztény értelmiség túlnyomó többségét az MDF-be és a KDNP-be vitte és csak a kisebbségét hozta kapcsolatba az SZDSZ-szel és a rövid életű Szociáldemokrata Párttal. (A Független Kisgazdapártra rétegspecifikussága folytán ez az elemzési séma nem alkalmazható.) A Fidesz a maga kezdeti pragmatikusan liberális ideológiájával és szociológiai újszerűségével annyira kilógott ebből a sémából, hogy zavar nélkül találkozhattak benne az inkább „urbánusok” és az inkább „népiek”, arról nem is szólva, hogy ez a párt a maga újszerű képletével első lendületében az urbánus-népi ellentét túlhaladására törekedett. Ettől is lehetett indulásakor egyaránt kedves gyermeke a két fő rendszerváltó csoportosulásnak az SZDSZ-nek és az MDF-nek. Jellemző azonban, hogy a leszámazási tényező iránti közömbösségével 1990-ben kiérdemelte a Zsidesz gúnynevet, vagyis azt, hogy a feléledő antiszemiták őt is a „zsidópártok” közé sorolják. A Fidesz vezető gárdáját azonban ez a rágalomhadjárat nem indisponálta, olyannyira nem, hogy a Csurka-féle publicisztikában kibontakozó „náci alapvetést” a parlamentben elsőként és a leghatározottabban a Fidesz vezérszónoka, Kövér László bélyegezte meg. Ezt azért érdemes aláhúzni, mert ugyanebben az időben az SZDSZ magatartására e kérdésben inkább egyfajta zavart tartózkodás jellemezte. Mintha vezetőit

¹³ Természetesen nem abban az értelemben, ahogyan erről a történész Litván György beszél, hanem olyan leszámazási utalások formájában, amelyekben egyes SZDSZ-es vezetők kommunista felmenőiről történt említés.

¹⁴ Csak példaként említem, hogy amikor 1989 késő nyarán egy párizsi magyar követségi ebéd fogadáson azt a baráti tanácsot adtam a díszvendég Pozsgay Imrének, hogy ne kezelje az SZDSZ-t „quantité négligeable”-nak Pozsgay roppant kedvesen azt kezdte magyarázni nekem, hogy ő mennyire szereti a zsidókat...

túlságosan is érintette volna a „zsidópárt” címkéje, és nyilvános beszédekben vagy más megnyilvánulásaikban egyenesen el akarták volna kerülni, hogy az a látszat keletkezzék, mintha önekik az antiszemitizmus feléledése fő gondjuk volna. Máig sem tudom eldönteni, hogy a gyűlöletbeszéd törvényes üldözésével kapcsolatos álláspontjuk kialakításában mennyire játszott szerepet ez a kimondatlan komplexus.

Egy mulatságos mellékvonatkozása az itt elemzett „rejtett komponensnek”, hogy a vezetők kiválasztásában, illetve a kormánytagok kijelölésében melyik pártnak mi okozott gondot. Az SZDSZ-nek nyilvánvalóan az, hogy a nemzetposztokon lehetőleg ne zsidó származású személyek jelenítsék meg őt. Az MDF-nek ellenkezőleg az, hogy zsidó származású közéleti személyiségeket is felmutathasson soraiban. Az induló Fidesznek ilyen problémája nem volt, de jellemző, hogy amikor 1998-ban kormányzópárttá vált, maga is olyan reflexeket követett, mint korábban az MDF. (Az FKGP itt is kicsúszik elemzési képletünkéből de elsősorban egy személyes körülmény folytán: Torgyán József minden volt, csak antiszemita nem. Holott hivatásos antiliberálisként és kereszténynemzetiként annak *kellett* volna lennie... De lám az élet aranyfája itt is zöldebbnek bizonyult minden elméletnél...)

Az itt tárgyalt vonatkozások szempontjából a Magyar Szocialista Munkáspárt külön fejezetet képez. Ez a párt sok mindent megörökölt Kádár János által formált elődjétől, ezek közé tartozik az is, hogy középkáderei között jelentős számban maradtak zsidó eredetűek, és hogy országos és megyei vezetői sorában (csakúgy mint az MSZMP utolsó irányító személyiségei között) úgyszólván egy sem volt. Ez természetesen nem szabadította meg attól a tehertől, amelyet a 20. század rakott rá a kelet- és közép-európai kommunista mozgalomra, nevezetesen, hogy a nácik és más antiszemiták a „zsidó uralom” megtestesülését és legfőbb osztagát lássák benne. Ebben a pereskedésben a személyek már nem is fontosak. Hiszen Gyurcsány esetében például már az is elég volt, hogy egy olyan asszonyt vegyen feleségül, akinek volt egy zsidó nagyszülője. (Ugyanez a körülmény Antall József esetében is zavart okozott, bár erről MDF körökben érthető módon nem szívesen beszélt bárki is.) E történelmi tehertétellel együtt az MSZP-ben azonban nem alakult ki olyasfajta „zsidó-komplexus” mint az SZDSZ-ben, amint ezt egyebek között Horn Gyula és Gyurcsány Ferenc kormányfői „káderpolitikája” is mutatta.

A fentebbi, már-már anekdotikus vonatkozások után azonban fontosabb a következő: a harmadik Magyar Köztársaság politikai életét kezdettől fogva jellemezte az antiszemita erők jelentkezése, valamint az, ahogyan a hivatalban lévő kormányok, illetve a politikai pártok a maguk összességében erre reagáltak. Antall Józsefnek két év kellett ahhoz, hogy Csurka

Istvántól megszabadítsa az MDF-et, s ez azért történt így, mert személy szerint nagyon is tisztában volt vele, hogy Csurkák hangütése a párt, illetve a támogatók egy jelentős hányadát tudhatja maga mögött. Ehhez képest meglepetést jelentettek a MIÉP gyenge választási eredményei másfelől azonban – a párt szakadásakor – kiderült, hogy a Szabó Iván-féle mérsékelt és európaias szárny kisebbséget képez. Az 1998-ban megalakult Fidesz-kormány politikai hangvétele a zsidóságot érintő kérdésekre kifogástalan volt (így például a holocaust emlékév megünneplését is Pokorny Zoltán minisztersége alatt szavazta meg az országgyűlés), eközben azonban a párt vezére személy szerint folyamatosan olyan jelzéseket tett, amelyekből az antiszemita sajtóorgánumok bátorítást, sőt biztatást merítettek. Ebben a ciklusban váltak rendszeressé a 301-as parcellával kapcsolatos botrányok is, illetve szaporodtak el azok a köztéri tüntetések, amelyekben azok a szurkolói aktusok, amelyekről a kormány akkori igazságügy-minisztere azon a címen nem vett tudomást, hogy „nem ért a focihoz”. Az utcai, illetve köztéri zsidózás azonban a Fidesz 2002-es választási veresége után vált tömegessé. Mint ahogyan az antiszemita beszédmód legordenárébb formáinak is a Fidesz által alapított vagy az ő bátorítása alatt működő sajtóorgánumok adtak helyet. Az egész problémakomplexumot még csak bonyolítja, hogy az elmúlt húsz év magyar antiszemita irodalmában a zsidók elleni uszítással elválaszthatatlanul összenőtt a kommunista korszak büntetteinek felidézése és folyamatos megbélyegzése. Ennélfogva az antiszemitizmus, amikor rejtőzködni akar, a nemcsak szokásos fedőnevekkel operál, hanem egykori kommunista vezetők nevével való példálódzgatással. A gondolatfűzésben néha már-már kétségessé válik, hogy ki is a tulajdonképpeni célpont, másfelől ötven vagy hatvan évvel ezelőtti eseményekről olyan módon esik szó, mintha azok a jelenben történének, s most kellene ellenük védekezni.

Ez a dolgozat nem az antiszemitizmusról szól, és nem is a felelősségeket akarja fölvetni, hanem csupán a folyamatokra és azok összefüggéseire kíván rámutatni. Márpedig Magyarország modernkori történelme bőséges tapasztalatokat nyújt arról, hogy a gyűlöletkeltés – és ennek jellegzetes kelet-európai formája: az antiszemitizmus – öngerjesztő folyamat, amely könnyedén elindítható, de nehezen állítható meg. Egy dolog az eredményes politikai stratégián töprengeni és arra a következtetésre jutni, hogy a keresztény-nemzeti jobboldalnak a teljes győzelemhez szüksége van a radikálisok támogatására is. De megint más dolog olyan politikát folytatni, amely szószéket vagy cselekvési terepet szolgáltat a szóban forgó radikális erőknek, és ezzel Magyarország nemzetközi kapcsolatrendszerét veszélyeztetné. Egy esetleges kisebb nemzeti katasztrófa után (elszigetelődés vagy más hasonló) már késő lesz mea culpázni, vagy szakszerűen kielemezni, hogy mekkora része volt ebben a szélsőségek iránti túlságos engedékenységnek.